

OVERSIGT OVER HOLOCAUSTLITTERATUREN, EN ANNOTERET BOGLISTE

Morten Ruge

København

Holocaust er, som Ragnar Kvam siger i sit indlæg, en af de bedst dokumenterede historiske hændelser. Det vil være umuligt at give en blot tilnærmelsesvis udtømmende oversigt over selv et rimeligt lille udvalg af den relevante litteratur; hvad der her skal forelægges er en kort omtale af nogle få vigtige værker gennem hvilke læseren selv vil kunne finde frem til yderligere litteratur. Oversigten er ment som en hjælp til at bevæge sig ind i emnet, som grundlag for og redskab til svar på de modskrifter som idag optræder som pest allevegne, heriblandt de skrifter som Ragnar Kvam også nævnte i sit foredrag.

Som en første orientering to særdeles anvendelige og praktiske bibliografier, som regelmæssigt bringes à jour. *Bibliographie zur Zeitgeschichte und zum zweiten Weltkrieg* dækker udgivelser mellem 1945 og 1950, og er senere fulgt op af den løbende bibliografi i »Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.« Dette tidsskrift udgives af »Institut für Zeitgeschichte« i München, hvor den interesserede forsker vil kunne finde meget dokumentarisk materiale til belysning af Holocaust. Bibliografien *Persecution and resistance under the Nazis*, udgivet af »Wiener Library« (»The Institute of contemporary history«) i London, dækker udgivelser indtil ca. 1974, og i institutionens tidsskrift »The Wiener Library Bulletin« følges stoffet op. Også denne institution har meget materiale liggende, og også der vil forskeren, ved personlig eller skriftlig henvendelse, kunne få adgang til megen dokumentation. Iøvrigt findes såvel i Israel som i vest- og øst-Europa som i U.S.A. institutioner og arkiver, offentlige og private, som rummer betydelige mængder af primært materiale; herom kan man finde besked for eksempel i tredje bind af *Deutsche Geschichte seit*

dem ersten Weltkrieg, samt naturligvis i den uovertrufne *Guide to jewish history under Nazi impact*, udarbejdet af Jacob Robinson og Philip Friedman, og udkommet som første bind af en »Bibliographical Series« under »Joint documentary projects« som »Yad Washem« og »YIVO institute« sammen udgiver. Der er foreløbig udkommet fjorten bind som dækker værker på ihvertfald 24 forskellige sprog, samt fortegnelser over arkiver, billedsamlinger, institutioner o.l. Bibliografien er ikke helt nem at anvende, dels på grund af den overvældende stofmængde, dels på grund af en lidt tung systematik. For forskeren er den dog et uundværligt arbejdsredskab, og den almindelige læser vil hurtigt her finde værker som specielt interesserer ham eller hende, – og da de fleste af de bøger man herefter får fat på almindeligvis rummer mer eller mindre omhyggelige henvisninger eller bibliografier, vil vejen til videre læsning hurtigt være banet.

Allerede under krigen forsøgte jødiske forskere at grundlægge arkiver og samlinger som skulle kunne dokumentere forfølgelserne og udryddelserne. Kendt er naturligvis Ringelblums arkiv i Warszawa som jeg senere vil omtale, men her ud opstod der efter befrielse små gruppedannelser af jødiske lærde og historikere, i Polen, i Tyskland, i Sverige og andet steds som febrilsk samlede vidnesbyrd og dokumenter. Det gav sig udslag i små og idag sjældne tidsskrifter og tryksager, som jeg ikke vil forsøge at opregne, blot pege på den store værdi disse meget tidlige vidnesbyrd har også idag. Som eksempler kan nævnes Blumentals udgivelse fra Lodz 1946, *Obozy*, hvori man finder dokumenter og beretninger fra Auschwitz, Treblinka, Bełżec og Sobibór, nogle af de første helt nøjagtige beretninger fra disse

steder. På grundlag af disse og talrige andre indsamlede beretninger udgav den polske kommission til opklaring af nazi-forbrydelser i 1947 en engelsksproget udgave af kommissionsberetningerne: *German crimes in Poland*, 1-2, som rummer et væld af originalt dokumentationsmateriale.

I 1947 fandt den første kongres mellem alle disse historikere sted i Paris; dens resultater tryktes 1949 under titlen *Les juifs en Europe, 1939-1945*, og denne lille bog kan for så vidt kaldes den første systematiske oversigt over hele Holocaust. Her findes foruden principielle drøftelser om arkivopbygninger og dokumentationscentre skildringer af de enkelte landes jøders skæbne. Men den første mere populære oversigt er Leon Poliakov *Bréviaire de la haine*, fra 1951. Det er en reel og kyndig lille bog, på grundlag af det materiale som dengang var tilgængeligt for Poliakov i det jødiske center i Paris. 1953 kom så Gerald Reitlingers succesbog om *The final solution*, senere mange oplag, efterhånden revideret, især de tyske udgaver. Hermed blev den jødiske katastrofe kendt for et større læserpublikum. Den er stadig god som indføring i emnet, men hver enkelt afsnit har i tidens løb fundet mere nøjagtige behandlinger i andre værker. *YIVO annual of jewish social science* udgav samme år et særnummer om Holocaust med en række i emner spredte artikler og afhandlinger, tilsammen en meget kompetent fremstilling af Holocaust. Joseph Tenenbaum udgav 1956 *Race and Reich*, et indtrængende forsøg på at opspore raceopfattelsen som ledemotiv i hele den tyske politik i Hitlertiden. Hertil en gennemgang af forfølgelserne i de geografiske områder; noteapparatet og bibliografien til denne bog er særdeles brugbar og omfattende.

Raul Hilberg forsøgte i kæmpeværket *The destruction of the European jews* at fremlægge samtlige tyske kilder til Holocaust; det er en ambitiøs og vellykket gennemgang af den tyske forvaltnings og administrations indsats. Det er en bog om de folk som udrydede jøderne, siger han selv, man vil ikke finde meget om ofrene her. Til en virkelig fornemmelse af hvad der foregik bag de tyske kulisser er bogen helt uundværlig.

Juden unterm Hakenkreuz er en marxistisk grundbog i Jødeforfølgelserne i Tyskland, samlet af Klaus Drobisch, Rudi Goguel og Werner Müller. Der er adskillige bemærkninger og slutninger som ikke forekommer umid-

delbart rimelige, men man bør nok ta bogen med i pensum.

1975 udgav Lucy S. Dawidowicz sin store undersøgelse *The war against the jews*. Bogen er med rette blevet berømmet, den skær ind til problemer og motiver som ikke er bemærket i de øvrige nævnte fremstillinger. Men jeg synes ikke den kan stå alene, jeg tror at den som idag skulle begynde på bar bund burde læse Reitlinger og Hilberg først, eventuelt supplere med Tenenbaum og så runde af med Dawidowicz. Ingen af værkerne kan idag bruges uden de andre som korrektur og supplement.

Fra Yad Washem kom i 1976 *The catastrophe of European jewry*, udarbejdet af Yisrael Gutman og Livia Rotkirschen. Det er en grundig all-round beskrivelse med både forudsætningerne godt skildret, og tanker over betydningen af det skete.

Både Hilberg og Dawidowicz har i tilknytning til deres bøger udgivet dokumentsamlinger, *Documents of destruction* hedder Hilbergs, *A Holocaust reader* kalder Lucy S. Dawidowicz sit udvalg. Der er mange spændende originaltekster imellem, men altså oversat til engelsk. Det er altid klogest at sikre sig dokumenterne på tysk i originalversionen. Gennem henvisningerne finder man frem til originalkilderne.

I 1957 påbegyndte Yad Washem en skrift-række, *Yad Washem studies on the European jewish catastrophe and resistance*. Foreløbig er der kommet 13 bind, og serien rummer selvfølgelig en overvældende mængde stof, fremsat i uangribelig videnskabelig form. For historikere rejser der sig i den sammenhæng ganske vanskelige problemer; det sædvanlige kildestof er ikke altid tilstrækkeligt, eller viser sig sløret, man må i højere grad end sædvanligt bygge på vidneudsagn, beretninger, erindringer eller kontrollerede udsagn eller vidneudsagn fra retsprocesser eller lignende. Det kan gå skævt dersom en faghistoriker forsøger at skrive udelukkende på grundlag af officielle kilder, som når den højofficielle behandling af koncentrationslejren Dachau i et større samleværk om »Bayern under Nationalsocialismen« overser flere nationaliteters tilstedeværelse i Dachau, for eksempel Danskernes, fordi det officielle dokument forskeren benytter er fra tiden lige efter at danskerne er hentet af Røde Kors, – eller når forskeren angir de rationer som optræder i de officielle lister for morgenmadstildelinger, middagsmad o.l. Den velbevidnede dagligdag var jo ganske anderledes.

»Institut für Zeitgeschichte« udarbejdede til brug for visse retssager en meget kort og koncentreret oversigt over Holocaust, skrevet af Helmut Krausnick, trykt i bogen *Anatomie des SS-Staates*. Som en allerførste indføring i emnet er denne afhandling meget anvendelig.

Billedbogen *Der gelbe Stern*, som er redigeret af Gerhard Schoenberner er særdeles velkendt, oversat til mange sprog, og formodentlig til stede i mange jødiske hjem. Samme forfatters 400 sider store antologi af beretninger, øjenvidneskildringer, dokumenter og rapporter er valgt med en enestående sans for gennemslagskraft og rigtigt emnevalg; alle sider, alle aspekter af udryddelsen findes skildret her, og ingen kan vel uden at gå helt i stykker læse mere end ti sider ad gangen af denne frygtelige bog. Af alle de her nævnte værker er denne den nødvendige. *Wir haben es gesehen*, hedder den.

En populær billedbog og fremstilling er M. Gilberts *The final journey*. Her er en del billeder at finde for første gang.

To vigtige værker behandler den indre tyske politik som førte frem til forfølgelserne og udryddelsen. Karl A. Schleunes har kaldt sin bog *The twisted road to Auschwitz*, og den behandler altså den nationalsocialistiske jødepolitik overfor de tyske jøder 1933-1939. Den indtrængende studie af Uwe Dietrich Adam hedder *Judenpolitik im Dritten Reich*, og er en uhyre grundig videnskabelig undersøgelse af emnet, stopfuld af stof, over al måde tankevækkende og dybtborende. En særdeles interessant ekskurs er en undersøgelse af »Hitlers Motivation der Vernichtung,« og forfatterens tanker over tidspunktet og den umiddelbare foranledning til Hitlers beslutning.

Tre mere populære værker rummer en del dokumentarisk stof, dokumenter og oversigter, men ikke egentlige videnskabelige landvindinger; det er *Faschismus – Getto – Massnmord*, som omhandler de polske jøders skæbne, men med mange dokumenter som går ud over det rent polske, Raimund Schnabels *Macht ohne Moral*, og den mere omfattende *SS im Einsatz*.

De næste fire bøger går uden for det egentlige emne men er centrale for baggrunden: de beskæftiger sig med koncentrationslejrene. For dem som for første gang vil beskæftige sig med emnet er disse fire bøger nok de vigtigste: *Der SS-Staat*, af Eugen Kogon. Den er jo velkendt og skal have mange rosende ord for sin velovervejede indsigt og rolige fremstilling. Den

østrigske socialdemokrat Benedikt Kautsky udsendte også 1946 sin bog *Teufel und Verdammte*, sober og nøgtern, systemet skildret som system, altså også en vis principiel og abstrakt stillingtagen. Det samme gælder ikke David Rousset's lidenskabelige og alt andet end nøgterne fremstilling *L'Univers concentrationnaire*, også 1946; disse tre bøger er altså alle skrevet i den brændende frihedssommer, har virkelighedens barske atmosfære i sig, og er alle tre vidt forskellige i udtrykket.

1968 kom Olga Wormser-Migot's længe ventede storslåede disputats om *Le système concentrationnaire nazi*, en tung bogblok på mere end 600 sider. Den er uundværlig som opslagsbog og interessant for sine synspunkter, og dødsensfarlig fordi forfatterinden kaster sig ud i nogle vilde teorier, ud fra en overfølsom fornemmelse af pligt til en helt urimelig kritisk kildekritik. Udsagnene om gaskammeret i Ravensbrück er usikre og modsigende, nøjagtig hvor lå det, hvornår blev det bygget, hvornår fungerede det? Dokumenter mangler, og Olga Wormser vælger at sætte et stort spørgsmålstegn ved gaskammerets eksistens, i stedet for at fremlægge indiciene, samt spørge sig for en ekstra gang. Jeg har selv kontakt med norske og danske tidligere Ravensbrückfanger, som nu ryster hukommelsen for nøjagtige oplysninger; det synes som om en enkelt dansk kvinde har været ganske tæt på gaskammeret i sin tid. Også omkring gaskammeret i Mauthausen hersker der tvivl, og Olga Wormser's videnskabelige tilbageholdenhed er naturligvis blevet grebet med stor begejstring af de professionelle anti-Holocaustskribenter. Pierre Serge Choumoff har udarbejdet en redegørelse, *Les chambres à gaz de Mauthausen*, hvori Olga Wormser imødegås skarpt og såvidt jeg kan dømme, helt overbevisende.

Om Theresienstadt og om Ghettoen i Warszawa samt de øvrige store og små Ghettoer findes der naturligvis en overvældende litteratur, som jeg vil skove utilladeligt overfladisk. Vedrørende Warszawa vil jeg kun nævne fire værker, men til de to af dem findes rigeligt med noter og henvisninger til den øvrige litteratur. Det er Bernhard Mark *Der Aufstand im Warschauer Ghetto*, som fremlægger en del kildestof, som er karakteristisk ved at ændre synspunkter fra udgave til udgave i takt med politiske ændringer, og som i visse spørgsmål for eksempel i spørgsmålet om hjælpen udefra, synes upålidelig. Men med forsigtighed og kritik kan bogen bruges.

Philip Friedman udgav en antologi, *Martyrs and fighters*, som bringer et tværsnit af den omfangsrige litteratur, erindringer, rapporter, dokumenter, fra Warszawa-ghettoen. For nye læsere er denne og andre antologier af stor værdi, tror jeg, både som orientering og også til undervisningsbrug.

Emmanuel Ringelblum's *Notes from the Warsaw ghetto*, er en engelsk udgave af Ringelblums optegnelser. Den er central for forståelsen af livet i ghettoen, – men denne udgave er behæftet med fejl og udeladelser; der findes yiddiske udgaver og polske, men en videnskabelig korrekt udgave savnes vistnok endnu.

Facsimile-udgaven af *Stroop-rapporten* er vigtig, den har en stor moralsk og historisk slagkraft, og specielt i undervisningen kunne det være af værdi at fremlægge denne tyske »version« af hændelsesforløbet ved siden af de jødiske optegnelser. Originalen ligger iøvrigt i Warszawa, jeg fik engang lov at gennemblade denne original. Det er en sær fornemmelse at sidde med dette historiske dokument i hænderne, pludselig blir virkeligheden virkelig.

Om Theresienstadt er der skrevet en så fyldig og udtømmende bog som vist om ingen anden lejr eller ghetto, nemlig H.G. Adler's *Theresienstadt*. Hertil slutter sig et dokumentbind, redigeret med videnskabelig omhu og et fyldigt noteapparat. Anden udgaven af selve bogen rummer en så fyldig litteraturfortegnelse, at med dette værk i hånden kan man uden vanskelighed finde frem til ethvert vigtigt arbejde om Theresienstadt.

På dansk foreligger overrabiner M. Friediger's lille beskrivelse *Theresienstadt*, samt en roman af R. Oppenheim: *Det skulle så være*.

Auschwitz-litteraturen er endnu større end den om Theresienstadt, og der er ganske mange fremragende værker om Auschwitz-problemerne. For den som begynder uden kendskab vil det være rimeligt at begynde med Hermann Langbein's store arbejde *Menschen in Auschwitz*, hvori han forsøger at samle alt hvad der vides og kendes om Auschwitz. Om fangerne, set ud fra alle mulige vinkler, alder, nationalitet, beskæftigelse, placering i hierakiet. Om vogterne, både de menige og de virkelig ansvarlige. Om moralske problemer, og de fysiske forhold, lejrenes historie og opbygning, konsekvenserne af Auschwitz. Hertil en meget stor og meget grundig og meget udtømmende bibliografi, som jeg vil henvise til, for den som søger yderligere litteratur. Stoffet er i øvrigt serveret uden særlig kritisk sans overfor de for-

skellige kilde-udsagn, Langbein har foretrukket at lade enhver stå inde for sine udsagn, og overlader det til læseren at udøve en vis skepsis over for visse påstande.

Leon Poliakov har udsendt en lille fransk-sproget antologi, *Auschwitz*, som er stoffyldt, koncentreret. Dokumenter, erindringer, rapporter. Den fransksprogede *Témoignages sur Auschwitz* fra 1946 har mange helt friske rapporter, den er sammensat af erindringer og interviews med de hjemvendte. Adler, Langbein og Ella Lingens-Reiner har udgivet en tysk-sproget antologi, *Auschwitz, Zeugnisse und Berichte*. Det er en udmærket introduktion i lejrens historie, opbygning, sociologi og beskrivelse, og anbefalelsesværdig for den som finder Langbeins bog for stor.

Den polske undersøgelsesdommer Jan Sehn brugte en god del af sit liv på Auschwitz-undersøgelser, og skrev den officielle introduktion til lejr-museet. Dette lille hefte er ret pålideligt og godt disponeret, kommet på talrige sprog i store oplag. Museet har nu udgivet en ny oversigt over Auschwitz, og tillige foreligger museets tidsskrift også i en tysk udgave, *Hefte von Auschwitz*. Heri findes det meget nyttige »Kalendarium«, som registrerer store og små hændelser dag for dag. Næppe helt pålideligt, der er påvist fejl og mangler, men for eksempel kan man følge nummertildelingen og fordelingen på nationaliteter, og andre nyttige kontrolmuligheder kan afledes af oplysningerne.

Blandt de vigtigste enkeltmandsfremstillinger, erindringer, må fremhæves Kraus og Kulkas *The death factory*, som også skildrer lejren langt ud over de personlige erindringer. Den bedste enkeltbeskrivelse er iøvrigt den østrigske læge Ella Lingens-Reiner's bog *Prisonners of fear*, skrevet lige efter befrielsen, og en af de mest dybtgående skildringer som går til benet af de moralske komplikationer. Rudolf Vrba skrev *Ich kann nicht vergessen*, som kan være eksemplet på de mange kløgtige og vigtige enkeltmandsbeskrivelser. Man må ikke undlade at læse Rudolf Höss *Kommandant in Auschwitz*, som i kraft af sin særegne vinkel på stoffet gør den uundværlig som »supplerende« læsning.

De store processer udgør et spændende kapitel i bogmasserne. Nürnbergprocessen er tilgængelig på mange store forskningsbiblioteker; man bør benytte den tyske udgave fordi dokumentstoffet der er trykt i sin originale sprogdragt. I den engelske udgivelse *The Belsen trial*

er der store afsnit om Auschwitz, hvad der ikke fremgår af titlen. Selve Auschwitzprocessen er udgivet dels af Langbein, *Der Auschwitzprozess* dels af Bernd Naumann, *Auschwitz*. Med de to får man et godt indtryk af vidnerne beretninger, og dermed mange aspekter af livet i lejren. Eichmann-processen findes i sin helhed duplikeret, tilgængelig i hvert fald et sted i Danmark; desuden dels Hannah Arendt's specielle udlægning, dels et par mere regulære dagtil-dag rapporter i Dov B. Schmorak *Der Prozess Eichmann*, dels i Bernd Nellesen, *Der Prozess von Jerusalem*.

Den vigtigste bog i denne sammenhæng er imidlertid en lille og billig bog som gennemgår processerne omkring Belzec, Sobibor, Treblinka og Chelmo. Det er Adalbert Rückerl, statsadvokat ved den særlige undersøgelsesinstitution i Ludwigsburg som har udgivet den, og den er utrolig stofrig og bringer meget materiale af værdi hvis man skal oplyse de uvillige eller de vantro. Som dokumentation imod megen anti-Holocaustlitteratur er den helt uundværlig, og jeg vil anbefale at man køber den som arsenal og våben. *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse*.

Jeg vil nævne nogle få vigtige personlige erindringsbøger. Georges Weller *L'étoile jaune* rummer kapitler og passager som er blevet klassisk læsning inden for Holocaust-litteraturen. På en eneste side har han formået at skildre de 4000 forældreløse børns deportation en af de sidste dage af august 1942, afgang fra Drancy. Jeg læser den side en gang om året, for at huske, for at vide, at det ikke er en ond drøm men bitter virkelighed. Den side finder man i mange jødiske antologier, man burde lære den udenad.

In Feuer vergangen er en antologi af fem polske jødiske erindringer, her Leon Weliczker's berømte skildring af dødsbrigaden, og Dorka Goldkorn's erindringer fra opstanden i Warszawa-ghettoen. Og endelig naturligvis Elie Wiesel's første bog *La nuit*, som jeg ikke vil tale om, men bede dem som ikke har læst den, om at gøre det. Det er Auschwitz som står i centrum for denne erindringsbog, et faderportræt, en bog om moralske anfægtelser og virkningerne af Auschwitz, men også Auschwitz selv, intenst og uforglemmeligt.

Tilslut nogle ord om et forskningsemne, et forskningstema, som nogle af kongressens medlemmer måske kunne hjælpe med til at belyse. En gentagne gange fremsat påstand fra

anti-Holocaust-side er, at såvel forfølgelse som udryddelse, såvel koncentrationslejre som gaskamre er konstruktioner, er løgne som er fremsat lang tid efter krigens ophør. Det hævdes for eksempel fra den side, at ingen fra vest-Europa i 1945-47 fik adgang til Polen og til Auschwitz, underforstået eller direkte påstået, at Auschwitz er »anlagt« efter krigen. Enkelte af de såkaldt »videnskabelige« kritikere har forsøgt, – siger de – at finde frem til hvornår man første gang hørte om gaskamre og lignende, og kommer til det resultat, at det først er i 1945 eller endnu senere, og koblet sammen med de første forhandlinger om skadeserstatninger fra Tyskland.

Nu kan man derom finde en del oplysninger i Arthur D. Morse, *While six million died*, som behandler problemerne omkring den manglende hjælp og støtte under krigen fra allieret side.

Men det kan være interessant at grave ned til problemerne selv, så langt man kan nå, og jeg vil da bede dem af kongressens deltagere som kender til kilder fra 1942-43-44 om at give oplysninger herom.

Som eksempler på sådanne kilder vil jeg nævne for eksempel *The black book of Polish jewelry*, som kom i New York 1943. Det fremgår heraf, og det bekræftes fra andre kilder, at Ignaz Schwartzbart allerede 15. november 1942 i London aflagde rapport om Belzec og om Treblinka. 27. november 1942 kom en kvinde til Tel Aviv og kunne fortælle om Chelmo, om Belzec og om Treblinka. De ansvarlige allierede må have vist besked allerede i 1942-1943.

Før krigens afslutning kom i 1944 i New York et lille hefte med Yankiel (Jankiel) Wiernik's oplevelser i Treblinka, *A year in Treblinka*. Ved et tilfælde fandt jeg i Polen et lille tyndt hefte, trykt illegalt på polsk i Warszawa i 1944; det er Wiernik's tekst, som altså har foreligget tidligt på året 1944 på polsk. Dette hefte er ret sjældent, og er ikke optaget i de gængse bibliografier, det nævnes kun i et polsk specialværk.

Men virkelig spændende blir det, dersom man begynder at grave i de egentlige arkiver. I det jødiske museum i Warszawa ligger talrige små lapper med notater og beretninger på polsk, hebraisk og yiddish. De er registreret men ikke udnyttet endnu; man vil her kunne finde meget tidlige oplysninger om udryddelseslejrene, formodentlig upræcise og delvis på anden hånd, – men dog tilstrækkeligt sikre og

underbyggede til at man kunne have taget dem alvorligt, dengang.

Selv har jeg oplevet at stå i et lidet kendt og ret utilgængeligt arkiv i Warszawa, og en ældre kvinde tog nogle små lapper frem fra mappen, indberetninger fra polske partimedlemmer, som sendte rutinemeddelelser ind til en central-komite. Hun oversatte fra en laset lille seddel, fra et dårligt og usikkert skrevet blyantsnotat til et tvivlsomt tysk, »der er et sted som hedder Sobibór« – og fortsatte med nogle oplysninger, en postmand eller en jernbanemand, en forst-

mand eller en bonde, som i al enkelthed meddelte hvad han har set på afstand, hørt fra nogle vagtposter, og dermed måske er den første eller en af de første som bringer bud om denne udryddelseslejr.

Jeg synes man må tænke med ærefrygt og venlighed på disse mange ukendte, som har bragt viden om det skjulte og hemmelige frem, under fare for dem selv, og således at vi andre langsomt og usikkert kan stykke en historie sammen, historien om Holocaust i det tyvende århundredes første halvdel.

Tillæg: Følgende værker blev ikke nævnt under foredraget, men jeg er blevet bedt om at føje dem til denne artikel, fordi de er særdeles nyttige som svar på den propaganda som fornægter Holocaust eller enkeltheder inden for Holocaust.

Beate Klarsfeld Foundation har udgivet *The Holocaust and the neo-nazi mythomania*, to store afhandlinger af Joseph Billig: *The launching of the »Final Solution«* og Georges Wellers: *The existence of gas chambers*. Begge artikler er oversættelse af og optryk af artikler som har stået i »Le monde juif« for nogle år siden. George Wellers artikler er skrevet noget om, og der henvises til de originale artikler i tidsskriftets nr. 86, 1977 og nr. 89, 1978. I samme tidsskrifts nr. 78, 1975 har Hermann Langbein skrevet et *Coup d'oeil sur la littérature néo-nazi*. Disse tre emner er blevet særdeles

videnskabeligt behandlet i afhandlinger i »Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte«, nemlig af Martin Broszat i 27. årg. hefte 2, »*Holocaust und die Geschichtswissenschaft*«, – af Ino Arndt og Wolfgang Scheffler i 24. årg. hefte 2, *Organisierter Massenmord an Juden in Nationalsozialistischen Vernichtungslagern* og af Martin Broszat i 25. årg., hefte 4, *Hitler und die Genesis der »Endlösung«*. Med disse tre afhandlinger skulle man være i stand til at tage diskussioner op med hvemsomhelst som skulle ytre tvivl om Holocausts kendsgerninger. Endelig skal nævnes en specialafhandling om det i foredraget omtalte emne, John S. Conway *Frühe Augenzeugenberichte aus Auschwitz*, trykt i Vierteljahrshäfte 27. årg. hefte 2. Her en overbevisende gendrivning af angrebene på til eksempel Vrbas rapport fra Auschwitz, en gendrivelse af påstandene i A.R. Butz's bog.